

УДК 911.3

Чиж О.П.

Перспективи розбудови єдиної системи заповідних об'єктів Середнього Побужжя

Актуальність дослідження зумовлена недосконалістю існуючої системи природно-заповідного фонду України. Заповідні об'єкти (вся їх різноманітність) розділені, а відповідно вивчаються і фінансуються, за двома ознаками: виконуваними функціями (заповідники, заказники, пам'ятники природи тощо) та їх значенням (державні й місцеві). Введення нових категорій заповідних (охоронних) об'єктів – національних парків, регіональних ландшафтних парків тощо, дещо урізноманітнює першу ознаку. Доцільність поділу за другою ознакою – уже зараз викликає сумніви. Поряд два унікальних джерела або вікових дуба. Біля першого з них зупинявся або відпочивав хтось з відомих людей, під другим – ні. Перше – державного, друге – місцевого значення.

Мета: Розглянути можливості створення єдиної системи заповідних об'єктів у межах Середнього Побужжя

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням Середнього Побужжя займалися А.А. Анджейовський, Л.І. Воропай, В.С. Давидчук, Г.І. Денисик, П.К. Заморій, О.М. Маринич, П.С. Погребняк, П.А. Тутковський, П.Г. Шищенко та інші. Проте, їх дослідження стосувалися переважно геокомпонентів і лише частково ландшафтних комплексів.

Виклад основних результатів. На державному рівні недосконалість існуючої системи природно-заповідного фонду помітна менше, на регіональному – не лише помітна, але й заважає подальшому її розвитку. Враховуючи це, кафедра фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського розпочала дослідження з створення єдиної системи заповідних об'єктів в Україні. Як модельний регіон взято басейн річки Південний Буг – Побужжя.

Проблема створення єдиної системи заповідних об'єктів як регіонального, так і державного рівнів, піднята вперше лише наприкінці ХХ століття [1]. Це дало змогу детально проаналізувавши існуючу систему природно-заповідного фонду і встановити, що в ній заповідні об'єкти не поділені за генезисом (походженням) на натуральні й антропогенні. Відповідно – принципи і методи їх охорони не відрізняються між собою. Більше того, в існуючій системі повсюдно досліджують

природні об'єкти натурального походження. Аналіз обласних кадастрів заповідних об'єктів показує, що з їх загальної кількості – 87% натурального, 8% – антропогенного і 5% – сумісного походження [3]. Це робить природно-заповідний фонд одноманітним, спрощує його систему, залишає поза увагою ряд цінних об'єктів антропогенного походження, стимулює однобокий підхід до їх фінансування й досліджень. Як результат – виникла проблема неможливості збільшення площ і різноманітності заповідних об'єктів не лише в окремих регіонах, але й Україні загалом.

За багатовіковий період господарського освоєння Побужжя натуральні компоненти природи й ландшафтні комплекси зазнали докорінних змін. На теперішній час антропогенні ландшафти тут займають 94-96% території, натуральні, включаючи і заповідні – 3-4%, є можливості росту до 7%. Упродовж віків людина не лише знищувала і докорінно змінювала натуральні природні об'єкти. Вона створила нові, оригінальні, але ще слабо вивчені антропогенні комплекси, які сьогодні потребують охорони не менше, ніж натуральні. Це можна здійснити лише в єдиній системі природоохоронних об'єктів, яка органічно поєднує тісно взаємопов'язані між собою комплекси різного походження. Така система повинна включати в себе натуральні та антропогенні об'єкти. Всі вони природні, різні за генезисом і повинні охоронятися державою. Надто мало їх сьогодні залишилось (1,5-2% території), щоб понижати статус до місцевих.

Натуральні охоронні об'єкти. Існуючі зараз, детально описані в спеціальній літературі. В межах Побужжя вони займають менше 3% території. Це найменший показник в порівнянні з іншими регіонами й Україною загалом. Перспективи розвитку їх кількості та площ практично відсутні. Деяке виключення представляє Середнє Побужжя [3]: пороги та гранітні виходи річки Південний Буг, в степу частково лиман. Ще один шлях до збільшення площ натуральних заповідних об'єктів – поступове відновлення прилеглих до них (а потім і включення до їх складу), або окремо взятих, слабо антропогенізованих ландшафтів. До таких відносяться вторинні лісові масиви, меліоровані болота і заплави річок, озера і стариці, круті схили долин річок, “гір”, що слабо використовуються під випас тощо.

Антропогенні охоронні об'єкти. Ті, що взяті під охорону уже сьогодні мають значну наукову, естетичну, пізнавальну, виховну і навіть практичну цінність. Завдяки широкому розповсюдженню антропогенних ландшафтів їх кількість і площі в майбутньому помітно зростуть. Антропогенні охоронні об'єкти можна розділити на три групи:

А. літолого-геоморфологічна. Створюється в процесі розробок корисних копалин, різних видів будівництва тощо. Яскравий приклад – виникнення в кар'єрах унікальних стінок, які можуть стати еталонами геологічних розрізів не лише району розробок, але і прилеглих територій. До таких відносяться стінки кар'єрів, гранітів й каолінів на Середньому Побужжі, графіту в околицях м. Завалля Кіровоградської області, розрізи лесу і глини та багато інших. Сьогодні ще немає проектів рекультивації кар'єрів у заповідні геологічні об'єкти, проте в майбутньому вони стануть основним джерелом поновлення цієї групи. До літолого-геоморфологічної групи охоронних об'єктів відноситься ряд белігеративних комплексів. Серед них оригінальні “змієві”, троянові, козацькі та інші вали, оборонні споруди стародавніх городищ, замків окремих населених пунктів, поодинокі і групи курганів (кургани Сорока у Вінницькій обл.). Їх відбір

розпочато уже сьогодні.

Б. гідрологічна. Включає оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали, копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються на Побужжі у відпрацьованих кар'єрах граніту, піску, глин та багато інших.

Окремі антропогенні водні об'єкти уже зараз є основою заповідних об'єктів. Штучні водойми – основа багатьох унікальних пам'яток садово-паркової архітектури.

Ще в недалекому минулому хороший режим річок, особливо лісостепу, підтримувався саме раціональним використанням та охороною створених на них водойм. Необхідність взяття під охорону окремих антропогенних водних об'єктів диктує також розвиток рекреації.

В. фітологічна. Відомо багато заповідних об'єктів, створених на базі лісових насаджень: До таких необхідно віднести посадки буку західноєвропейського у Хмельницькій та Вінницькій областях, що знаходиться на східній межі свого існування; відновлення урочища реліктових трав'янистих рослин на гранітних виходах степового Побужжя тощо.

Заповідні об'єкти цієї групи формуються також в межах сільсько-господарських ландшафтів: оригінальні польові ділянки, цінні луки і пасовища, сади. Мабуть настав час створення заповідних ділянок заплав на окремих річках всіх природних зон з їх обмеженим використанням. Давно назріла необхідність створення заповідних садів України, природних зон, окремих регіонів (Побужжя), де можна було б зберігати корінні сорти яблук, груш, слив, вишні, які ми щорічно втрачаємо.

Ландшафтно-техногенні і ландшафтно-інженерні системи. До них відносяться ландшафтні комплекси, де гармонійно поєднанні унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди. Це історико-географічні центри міст і містечок з старовинною архітектурою; релігійні споруди (церкви, костьоли, монастирі) з оригінально оформленими земельними ділянками навколо них; фортеці і замки з прилеглими територіями; садово-паркові ансамблі з палацами та садибами; старі водяні млини, заводи і фабрики на річках та багато інших об'єктів. Їх кількістю та архітектурними особливостями, сучасним станом та використанням здебільшого визначається історико-географічний “образ” Побужжя. Створенні упродовж століть, частково зруйновані, ландшафтно-інженерні системи не можуть існувати самостійно, без постійної підтримки з боку людини. Тому зараз необхідно вирішувати не проблему охорони, а їх реставрації та збереження (в окремих випадках і функціонування) у відповідності до природного середовища, що їх оточує. Нарівні з істориками тут плідно повинні працювати географи і ландшафтознавці. Найголовніше – це розпочати дослідження з метою створення кадастрів таких об'єктів областей та загалом їх детального опису. Він дасть можливість обґрунтовано і цілеспрямовано витрачати кошти, стимулює пошуки нових історико-географічних об'єктів, стане початком у відновленні справжнього “образу” землі подільської.

Історико-географічні центри міст і містечок. Вони будувалися на вигідних у військовому і економічному (торговому, господарському) відношеннях цілях, здебільшого приурочені до оригінальних природних об'єктів (меандрів річок, “мисів”, крутих або горбистих схилів долин тощо), а тому і сьогодні їх старовинна архітектура, вузькі вимощені каменем вулиці мають неабияке

значення у формуванні сучасних ландшафтів Побужжя. Добре збережені і відновлені історичні центри обласних міст. Значно менше уваги приділяється невеликим містам. Серед них на особливу увагу заслуговують історико-географічні центри містечок. На Побужжі, зокрема, це міста Брацлав, Немирів у Вінницькій області; Ізяслав, Меджибіж, Летичів – Хмельницькій; Гайворон – Кіровоградській. Оберігати тут потрібно не лише оригінальні архітектурні споруди, але і природу ділянок, на яких вони розташовані. Це спільне завдання істориків, архітекторів і ландшафтознавців.

Релігійні споруди із земельними ділянками навколо них. Для будівництва церков, костелів, монастирів в селах і містах Побужжя завжди вибиралися найкрасивіші в природному відношенні ділянки землі. Це пагорби або незначні підвищення, які добре помітні звідусіль, рівні ділянки в центрі, дуже рідко на краю села. В подальшому тут висаджувались фруктові дерева, каштани, липа, дуб, і разом з оригінальною архітектурою релігійних споруд ці об'єкти – окраса будь-якого села та міста. Немає потреби охороняти їх спеціальним законом. Такі об'єкти духовного (релігійного) призначення – зразок відношення людини до природи, архітектурних споруд свого рідного краю.

“Водяні” млини. Вони були майже в кожному селі, особливо лісостепового Побужжя. Будувались безпосередньо на річці, або на спеціальному відвідному каналі. Біля млина існувала гребля або гатка, невелика водойма. На прилеглих ділянках висаджувались верба, тополя, калина. Млини були окрасою села, регулювали воду в річках. Тепер діючих млинів залишилося мало, частину з них, разом з прилеглими ділянками землі і водоймами, необхідно взяти під охорону і створити музеї хліба, краще діючі.

Крім “водяних” млинів цікавими об'єктами на річках Побужжя є окремі малі гідроелектростанції, майже зруйновані паперові фабрики і заводи, що використовували енергію води. Сюди можна віднести оригінальні кам'яні споруди (гатки, дамби, заставки), які регулювали воду в річках, оберігали береги від розмиву. Ці проблеми повинні спільно вирішувати історики, техніки і ландшафтознавці.

Заслуговують на відновлення з подальшим створенням музеїв або взяттям під охорону підземні розробки каолінів і графітів, склоробних гут, поташних буд., залізобробних рудень, хоча б по одній-дві в кожній адміністративній області; окремих ділянок старих ґрунтових або вимощених каменем і покинутих ділянок доріг тощо. Їх повернення в сьогодення – це не лише дань історії та необхідність в наявності об'єктів виховного значення. Це ознака цивілізованої країни. В багатьох країнах світу, особливо Західної Європи, такі історико-географічні об'єкти давно відновлені й успішно працюють на їх благо.

Висновок. Створення єдиної системи заповідних об'єктів Побужжя, інших регіонів й України загалом є потребою часу. Перехід від наявної до нової (єдиної) системи повинен проходити поступово й потребує сумісних зусиль географів (ландшафтознавців), археологів, істориків, архітекторів, екологів та інших фахівців. Цю проблему не вирішить один науковий заклад чи обласне управління екобезпеки навіть в окремому регіоні. Немає сумнівів лише в тому, що створення єдиної системи заповідних об'єктів України допоможе зберегти ландшафтне й біотичне різноманіття, об'єднає зусилля людей небайдужих до природи й допоможе вирішити ряд проблем розбудови національної екомережі України.

Виділені нами нові заповідні об'єкти антропогенного походження

характерні не лише для Побужжя. Вони є в будь-якому регіоні України. Розробка нових або удосконалених старих природоохоронних проєктів, без єдиної системи заповідних об'єктів, стане марною тратою часу й коштів.

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с. 2. Загоровський П.В. До питання про формування єдиної національної екологічної мережі України // Наук. записки ВДПУ. Серія: Географія. – 2002. – № 5-6. – с. 70-82. 3. Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.

The problem of forming of the unique system of the protected objects is considered on the Pobuzza example. The natural and antropogenic protected objects are selected. The landscape-engineering and landscape-technogenic systems which can execute the functions of the protected objects in some region of Ukraine are selected also.